Grétsy László

Brassai Sámuel, a magyar nyelv őre – s ellenőre

Mivel a véletlen vagy legalábbis valami olyan körülmény, amelyet én nem ismerek, úgy hozta, hogy „A nyelvész Brassai élő öröksége” című emlékülés első napjának délutánján, az Unitárius Püspökség Imatermében szólhatok, s a meghívóból látom, hogy éppen itt és éppen most hangzanak el előadások, úgy érzem, nemcsak jogom, hanem kötelességem is, ha csak pár mondatnál is az univerzális tudósra emlékezni; nemcsak a nyelvészre, hanem a bámulatra méltó képességű polihisztorra, akinek mérhetetlen tudása, sokoldalúsága előtt mindnyájunknak fejet kell hajtanunk. Megtették ezt már kortársai is, holott abban az időben még voltak polihisztorok, csak éppen nem hozzá mérhetők. Csupán két mozzanatra utalok. Ez, úgy vélem, fényesen igazolja, amit mondtam. Élete utolsó szakában, amikor mint százéves tudóst köszöntötte az ország – mint tudjuk, volt ebben némi kegyes csalás, noha a lexikonok vagylagosan mindmáig megadják születési éveként az 1797-i évszámot is az 1800 mellett –, a sajtó is tisztelettel hajtotta meg zászlaját Brassai előtt. A budapesti Vasárnapi Újság közli arcképét és ünnepli Brassait: „aki a tudományok roppant birodalmában a legnagyobb birtokosok egyike, akinek mindenik országában terjedelmes s mi több, jól művelt birtokai vannak. ő a philosophiában, a földrajzban, a természettanban, a széptanban, a műkritikában, mindenütt szakember és elsőrangú tudós ... Hogy az aestetikában tekintély, hogy a világirodalomban senki sem járatosabb mint ő, ez mind nem gátolja abban, hogy a legalaposabb zeneértő és zenekritikus legyen ... Bármily szürke a szakálla, vállára csüngő haja, bármily hajlott a termete, szellemileg ifjú ő!”

Nem sokkal később pedig, halála bekövetkeztekor az Akadémia titkára így méltatta: „Ha volt valaha akadémiai tag, kinek halála minden osztályra nézve veszteség, az bizonyára Brassai, aki az Akadémia három osztályának majd mindegyik tudományát művelte: a matematika, a philosophia és természettudomány, a classika philologia, a magyar nyelvészet.” S ugyanezt a mindenben tudósságot emelte ki Gárdonyi Géza is abban a terjedelmes költői levelében, amelyet a százéves Brassait köszöntötte ünnepség alkalmából a Pesti Hírlapba írt:

Te születni láttad ezt az agg századot
S térdeden ringattad öreg apáinkat.
A halál azóta négy termést aratott,
Az első termésből fűszál sem maradott,
Te meg ringatod most az unokáinkat.

S óh mondd, te mindenben-tudós, bölcs aggastyán
Aki száz esztendőn át folyton tanultál,
S aki földet, eget egyaránt vizsgálván,
Mélyben és magasban legtovább jutottál,
Érdemes-e élni?

De Brassai sokoldalúsága nemcsak így, hanem magában a nyelvtudományban is megmutatkozik. Erről végképp nem érdemes szólnom, hiszen ha semmi mást nem teszünk, csupán végignézzük ennek az emlékülésnek az előadáscímeit, már látszik, hogy milyen szerteágazó s mily gazdag Brassai Sámuel nyelvtudományi tevékenysége. Nem tudom sem cáfolni, sem bizonyítani, de Brassai mély nyelvészeti gondolatainak hatására hajlamos vagyok magam is elfogadni, amit Elekfi László írt le a *százötven éves Brassai Sámuel* című, a Magyar Nyelv XLVI. évfolyamában közzétett szép méltatásában, vagyis hogy a sok tudományt

művelő Brassai „éppen a nyelvtudomány területén alkotta a legforradalmibbat és a legmaradandóbbat.”

Én a továbbiakban nem erről, nem Brassai nyelvtudományi elveiről, szemléletéről szólok, nem is arról, hogy melyik mennyire időt álló – ez az emlékülés többi előadójának feladata, s elmondhatom, már eddig is sok figyelemre méltó gondolatot hallhattunk ezzel kapcsolatban –, hanem azt igyekszem bemutatni, hogy a számos tudományban s számos nyelvben otthonos Brassainak milyen a viszonya anyanyelvéhez, a magyar nyelvhez.

Életrajzaiból tudjuk, hogy 1837-től 1848-ig a kolozsvári unitárius kollégium tanára volt. Azt is tudjuk, hogy tanítványai végtelenül tisztelték őt, bámulattal adóztak hatalmas tudásának. Jól mutatja ezt, hogy nem gúnynevekkel illették, ami a diákok körében mindig is szokásos volt, hanem Sokratesnek, Plátónak, Aristotelesnek meg Cicerónak becézték. Nos, ez a Brassai az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban és minden más lehetséges helyen igyekezett a magyar nyelvet érvényre juttatni. Persze, nemcsak ő ennek a harcosa, hisz az 1840-es években ez már benne volt, a levegőben, de ő fogadta meg legjobban Comenius két évszázaddal korábbi intelmét: „Magyar nemzetem, igyekezzél rajta, hogy legyenek magyar nyelvű iskolai könyveid, gazdagítsd hazádat jó és bölcs s ne csak latin, hanem saját nyelveden írt könyvekkel is!” Brassai, korának egyik legnagyobb tudósa nem érezte tehernek, nyűgnek a tankönyvírást, mert tudta, hogy valakinek ezt is el kell végeznie. Egymás után születtek magyar nyelvű tankönyvei. Írt *Rethoricát* – ez kéziratban maradt – *Syntaxist*, *Kisdedek számvetése* című tankönyvet, vezérfonalat a „mértani és szabadkézi rajzhoz”, *Algebrai gyakorlókönyvet*, *Logikát*, *Elméleti és gyakorlati német nyelvtant*, *Ingyen tanító francia nyelvmestert*; mindenestül összesen 19 tankönyvet. Egyik életrajzíróját, Boros Györgyöt idézem: „Magyar nyelvtant nem írt, de egész életében minden erejével azon volt, hogy a magyar nyelvet szeretni és megbecsülni tanítsa. A magyar nyelv szeretését az anyatejjel szívta magába, de serdülő éveiben, az idegen nyelvekkel foglalkozva tudatára ébredett szépségének, s amíg tollát forgatni tudta, soha egy alkalmat is el nem mulasztott, hogy eredeti tisztaságának és becsületének védelmére ne álljon.” (*Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 130) Brassai egyik legszebb és a magyar nyelvhez való viszonyára legjellemzőbb mondata szerintem ez: „Ha valaki, én bizonyosan szeretem nyelvünket oly hévvel, mely senkinek nem enged” (Boros *i.m.* 243).

Ezzel az utóbbi idézettel eljutottunk az amúgy is megkerülhetetlen témához, Brassai egyéniségéhez. Szenvedélyes vitatkozó volt; olyan vitázó, aki, ha úgy érezte, hogy igaza van, nem ismert sem Istent, sem embert; a legjobb barátjával is összerúgta a patkót. Csakis ezen az alapon lehet megérteni, hogy Gyulaival, akivel több évig egy intézetben tanított, folytonos érintkezésben volt, Ballagi Mórral, akinek a barátságát sokszor igényben vette, Eötvös Józseffel, akinek házáat sokszor felkereste, éppen úgy és annyiszor szembeszáll, mint akár Mentovichsal vagy Szarvas Gáborral. Brassai maga mondja: „Csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim”

„Így tehát az akadémiával folytatott perlekedések is nemhogy veszítenének, sőt nyernek azzal a nagy hévvel, azzal a sokféle csípős, éles és kíméletlen vágással, amelyeket ez az egyedül álló tag merészkedik rámérni. Könnyű volna azt mondani: de hát miért nem használt csiszoltabb, simább nyelvet. Ha ehhez fogott volna, akkor nem Brassai lett volna, hanem egy közönséges utánczó, akinek semmi egyéni értéke nincsen.” (Boros *i.m.* 237)

Mint látható, életrajzírójának róla szóló méltatásában is ott szerepel az a szó, amelyet Brassai saját maga is elismert és vállalt: a hév, a nagy hév, amely ha elragadja, akkor senkinek sem enged. Nagyon tanulságos az a humoros, de nem minden él nélküli jellemzés, amelyet éppen e hévvel s következményeivel kapcsolatban Jókai írt róla (*i.m.* 232): „Brassainak mindenik osztály égis emlegeti a másik osztályban tett érdemeit, s együtt az öt osztály együttes

érdemeiért nem választja meg rendes tagnak, hanem végül azt mondja, hogy mindez semmi! Brassai nagy tudós ugyan, de hát még milyen zeneértő! Válassza meg hát a konzervatórium!” ... „A rossz világ aztán rájuk fogja, hogy félnek a kritikától, bizony félhetnek is. Alig van köztük élő ember, akinek egy bokréta ne jutott volna azokból a csalánokból, amiket Brassai herbariumából poéták, muzsikások, kritikusok, filosofusok és matematikusok számára koronként ajándékozni szokott, s hogy polémiában mindig ő a győztes, arról, úgy hiszem, mindenki az első látásra meggyőződhetik. Nekünk ki van a hajunk tépve, mi pedig az övéből csak egy hajszálat is nem tudunk kicibálni.”

Nyelvhelyességi kérdésekben Brassai általában nem felszólalni, hanem valamihez hozzászólni szeretett. Általában kellett neki valamilyen apropó. Ismét idézek: „Kellett valaki, akit kioktasson vagy kijavítson, vagy akit lehordjon, mert rossz fát tett a magyar nyelv tüzére” (Boros *i.m.* 245). Nemcsak idős korában tett így, amikor, az Akadémia tagja lévén, már könnyebben megtehetette, hanem korábban is. Már 1846-ban közölt a rövid ideig szerkesztés alatt álló Erdélyi Híradóban, majd Hunfalvy Pál Magyar Nyelvészetében ilyen észrevételeket. Vitában adott is, kapott is sebeket, s mint a nagy vitatkozókhoz illik, voltak olyan problémái, pl. A nyelvhelyesség kérdéseiben Szarvas Gáborral, a szórend dolgában Joannovics Györggyel, amelyek egy-két évtizedre is elnyúltak. Gyakran írt Szarvas Gábor lapjába, a Magyar Nyelvőrbe, s természetesen azt sem kímélte. Egy *hirdetmény* című írásban pl. éppen magának a Nyelvőrnek az előfizetési felhívását bírálta. Mivel alapjában kitűnő nyelvérzéke volt, nyelvhelyességi vitáiraiban is sok értékes gondolat rejlik, nemegyszer inkább neki van igaza. De jócskán akadnak tévedései is, leginkább abból fakadóan – most Simonyit idézem, vele teljesen egyetértve –, „hogy a nyelvet – amint ma előttünk áll – teljesen logikai, befejezett és egybevágó szervezetnek tartja, mintha Minervaként egyszerre készen szökkent volna ki az emberi agyból” (Nyr. 1897, 358). Ehhez az értékeléshez többé-kevésbé hasonló Elekfi Lászlónak a következő, ugyancsak igen lényeglátó – 1950-ből származó – megállapítása: „Brassai a nyelveket igyekezett mint természeti jelenséget megmagyarázni. Ez a nézete kezdetleges és helytelen, sőt haladásellenes, mert elhanyagolta a történeti szempontokat” (Nyr. XLVI, 353).

Brassairól, mint a magyar nyelv öréről, szenvedélyes védelmezőjéről, ha röviden is, már szóltam. Előadásom címében azonban ez is ott áll: „és ellenőre”. A jelenlevők többsége nyilván tudja, mire utalok ezzel, de a megokolást azért természetesen nem hagyhatom el. Azt már említettem, hogy Brassai az anyanyelv védelmében már korábban is nemegyszer tollat ragadott; nem mindig kellő okkal, de mindig szent tűzzel.

Ismét életrajzíróját idézem: „Brassai kiáltó szó volt már jóval azelőtt. 1855-ben »szerkeszté és kiadá« Critikai Lapok-nak nevezett vállalatát ezzel az intelemmel: »tiszteljük őseink nyelvét.« Mert „minden embernek érdekében áll egy hű tanácsadóval bírni, ki minden részrehajlás nélkül magyaráz, megmondja mire lehet a könyvre szánt pénzt fordítani.”

Nos, Brassai keményen meg is mondta. A Critikai Lapokból csak egy szám jelent meg, de a hatása és a harag, mely nyomában támadt, nagy és hosszú időre nyúló volt. Négy kritika van benne: egy jogi, egy szépirodalmi, egy filozófiai és egy zenei. A szépirodalmi Jósika Miklósnak a *tudós leánya* című regényével foglalkozik. Ez vert föl legtöbb port. Pedig ennek volt legtöbb jogosultsága, minthogy Brassai ebben a nyelvrontás ellen emel szót. Azazhogy inkább a nyelvújítás ellen. Erről a vitáról nem szólok, mert nem Jósika nyelvújítása a polémia tárgya, s látom az emlékülés meghívóján, hogy *Brassai Sámuel és a nyelvújítás* címmel külön előadás foglalkozik e témával. Ellenben rátérek arra, hogy Brassai, immár jóval túl a 80. életévén, a *Magyar Nyelv Ellenőre* címmel, szinte hangsúlyozottan a Szarvas Gábor szerkesztett Magyar Nyelvőre ellenpontozására, amolyan „csakazértis” módon folyóiratot indít „édes anyai nyelvünk szántsándékos rontása, rombolása ellen” (Boros, *i.m.* 257). Bizonyára tisztában van vele, hogy vállalkozása reménytelen, hiszen a Magyar Tudományos

Akadémia támogatásával és megbízásából megjelenő, már kezdettől fogva népszerű, a legapróbb közleményeket is honorálni, díjazni tudó Magyar Nyelvőrrel nem veheti fel a versenyt, de az az elszántság, amelyre utaltam, még élete kilencedik évtizedében is munkál benne. Ismét idézem Borost: „Felszólít mindenkit, akit nyelvünk érdekel, szíveskedjék észrevételeivel gazdagítani »Fogásait«. De érthetően kijelenti: Tiszteletdíjat még csak tiszteletpéldány képében sem ígérhet beküldött és felhasznált dolgozatokért. De mihelyt módja lesz benne, megteszi. Nem lett módja, mert dolgozatokat sem küldöttek, mert a közönség ahhoz van szokva, hogy még a legizgatóbb olvasmánnyal is a háznál keresik föl nyájas szavú árusítók. Amit Brassai ígér, az ugyan nem csábít; ha nem is senkit, de nagyon kevés embert. Két fogása megjelent »Stein J. Egyetemi nyomdász könyves boltjában.« a M. Akadémia orthographiai hibáival foglalkozik és szembeállítja az Akadémia két vállalatát, a Nyelvőrt és a Budapesti Szemlét. A két folyóirat az Akadémia nyelvészeinek két csoportját, a neologusokat és ortodoxusokat szolgálja. Abban Szarvas G., ebben Gyulai Pál szerkesztők gyanánt szerepelnek. Brassai közelebb áll az utóbbihoz, de egyenlő mértékkel kiméri hibáját mindkettőnek. Sz. G. Alaptétele: »a használat helyes vagy helytelen volta fölött a nyelv szava dönt«. Gyulai a nép nyelvére és a költői szabadságra támaszkodik. Az »elsőfogás« elmés fejtegetései nemcsak a kitűnő vitatkozó Brassait, hanem a tiszta érzékű nyelvészt is újra megvilágítják előttünk. Ugyanolyan sziporkázók a hasonlatai, élcei és kitűnő magyarázatai, mint azelőtt bármikor. A második fogásban »Az Akadémia magyarságát mutatja be. Alkalmat az Akadémia ügyrendje szolgáltat« (i.m. 257-8).

Hogy érzékeltessem, hogy s mikről ír, íme egy példa a 2. fogás 24. oldaláról: *Költészet* – ezt a szót találta az Akadémia ügyrendjében. Brassai: „Hogy *ász, ész* végzetek igetörzsekben nem járulhatnak, azt az Akadémiának kellene hirdetnie. De biz’ az a’ mint látszik, mind e mai napig megtanulni sem bírta.” Röviden csak annyit ehhez a megjegyzéshez: ha ez a szó volna az egyetlen nyelvújítási szó, amelyben az *ász, ész* igetörzshöz járul, akkor jogos lenne Brassai kifogása, hisz a megszokott valóban a névszó + *ász, ész* képzős forma: *cukrász, erdész, fodrász, fogász, juhász, nyelvész* stb. De ha nem csupán elvek alapján ítélünk, hanem a nyelvszokást is figyeljük, amely a nyelvhasználatban a legnagyobb úr, akkor észrevevesszük, hogy a *költészet* mellett van *szabászat, szülészet, könyvkötészet*; van *távírász, van történész*, s máris bevonjuk vitorláinkat. A legérdekesebb a dologban az, hogy a nyelvszokás erejét épp a nagy vitapartner, Szarvas Gábor sem vette figyelembe a kellő mértékben, s az embernek a Magyar Nyelvőrt és a Magyar Nyelv Ellenőret olvasván néha az az érzése, hogy a vitázók egymás ellenében voltaképpen ugyanazt akarják.

Ha hallgatóim mindebből, főleg a legutóbb mondottakból azt a tanulságot vonnák le, hogy Brassainak a helyes magyarságért kifejtett erőfeszítései voltaképpen eredménytelenek vagy legalábbis nem jelentősek, tévednek. Brassainak, a magyar nyelv szerelmesének s elszánt védelmezőjének nagy része van abban, hogy a múlt század végére megerősödött, kiforrott az a nyelvapoló, nyelvvédő mozgalom, amely egyre kiérleltebb, letisztultabb formában, mindinkább elhagyva a különféle nyelvhelyességi babonákat, eltávolítva a tilalomfákat, mindjobban hozzáigazodva a korhoz, amelyhez kötődik, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos és mások munkássága révén elvezet napjaink nyelvművelő tevékenységéig. S hogy nem csupán szónoki fogás részemről, hogy mindezt Brassaitól eredeztetem, arra hadd hívjam tanúul Simonyi Zsigmondot, aki Brassai halálának évében, 1897-ben a Nyelvőrben többek között így méltatta a jeles tudóst:

„A mondattanon kívül sokat foglalkozott Brassai a helyes magyarság kérdéseivel, és tulajdonképp ő indította meg a magyartalanságok ellen irányuló újabb mozgalmakat, amelyek aztán Szarvas Gábor Nyelvőrében nyilvánultak leghatásosabbnak” (357).

Sokan azt hiszik, Brassai magányos farkas volt; sértett és sértődött ember, ezért nem ritka műveiben a gúnyos, olykor vitriolos hang. Téves vélekedés ez. Igenis nagyon sok barátja volt,

férfi is, nő is. Sokan fordultak hozzá tanácsért, s ő mindenkin segített is, akin tudott. És követői, tanítványai is voltak szép számmal. Befejezésül, az imént mondottak igazolására, egy tanítványától, a később szintén jelen tudóssá, akademikussá lett Volf Györgytől idézek egy Brassaihoz írt levelet: „Igen tisztelt Mesterem! Nem kedveskedésből, hanem igazság szerint vallom mesteremnek, mert tanítványa vagyok első egyetemi évem óta, mikor forgattam a Magyar Mondatot és a Módszert. Tudományos pályámra a legfontosabb útravalót, ösztönt és irányt, ezekből merítettem. Kétségen kívül mindig meglátszik Mesteremnek kiváló hatása: a nyelven, az előadáson.”

Az életrajzíró, Boros György, akitől e levelet idézem, hozzátesz, s vele én is: „Íme: a magyar nyelv ellenőréből, a magyar nyelv mestere lett, és az is marad mindaddig, amíg a nyelv a nemzetnek elő organuma lesz.”